

BURSA IŞIKLAR ASKERİ İDÂDİSİ'NİN EĞİTİM FAALİYETLERİ VE OSMANLI SUBAYI YETİŞTİRİLMESİNDEKİ ROLÜ (1892-1908)

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF BURSA IŞIKLAR MILITARY PREPARATORY
SCHOOL AND ITS ROLE IN THE TRAINING OF OTTOMAN OFFICERS (1892-1908)

Sinan ÇAKAR*
Ülya DÖNMEZ**

Öz

Tanzimat reformları gereğince, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti haricinde büyük şehirlerinde de askerî mektepler açılmıştır. 1840'lı yılların ortalarından itibaren faal olarak hizmet veren Bursa Askerî İdâdîsi de açılan bu mekteplerden biridir. Nitelikli subay eksikliğini gidermek amacıyla tesis edilen ve öğrencilerini Harbiye Mektebi'ne hazırlayan Bursa Askerî İdâdîsi'nin binası, 1855 yılındaki Bursa depremleri sonucunda hasar almış ve akabinde mevcut binanın eğitim hizmetlerini karşılamakta yetersiz kaldığı görülmüştür. Bunun üzerine 1892 yılında Bursa şehrinin Işıklar adı verilen mevkiiinde inşa edilen yeni binasıyla Bursa Askerî İdâdîsi zamanla büyük bir müstemilata sahip olmuştur. Bu binanın açılmasından itibaren idâdî, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi olarak anılmaya başlanmıştır. Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin başka bir özelliği de İmparatorluk devrinden Cumhuriyete intikal eden, ender askerî mekteplerden biri olmasıdır. Bu çalışmada, bünyesinde birçok önemli subayı yetiştiren Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi mercek altına alınacaktır. Bu bağlamda, Işıklar'daki yeni binanın açılmasından itibaren idâdînin, Sultan II. Abdülhamid devrindeki eğitim faaliyetlerine odaklanılacaktır. Söz konusu faaliyetler ele alınırken, idâdînin yeni binasının açılmasıyla ilgili arka plan bilgisi verilerek, idâdînin müfredatı ve muallim kadrosu da yakından incelenecektir. Son olarak bu çalışma, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin Osmanlı subayı yetiştirilmesinde oynadığı rolün araştırılmasını amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, idâdîde eğitim gören öğrencilerin Osmanlı coğrafyasının hangi bölgelerinden geldikleri ortaya konulacaktır. Bütün bu bilgiler ışığında idâdînin, yerel düzeyde bir eğitim kurumu mu yoksa İmparatorluğun tamamına hizmet eden bir mektep mi olduğu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hüdâvendigâr Vilâyeti, Bursa, Işıklar Askerî İdâdîsi, Osmanlı subayı

Abstract

As part of the Tanzimat reforms, military schools were established in major Ottoman cities, as well as in the capital. Bursa Military Preparatory School (*idâdî*), which had been founded in the mid-1840s, is among

* Dr., İstanbul / Türkiye, cakarsinann@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1854-7229

** Öğretim Görevlisi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi (JSGA), Bursa Işıklar Jandarma Astsubay Meslek Yüksekokulu, Bursa/Türkiye, ulya.donmez@jsga.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8823-8405

these educational institutions. Bursa Military Preparatory School was established to address the shortage of qualified officers and prepare students for the Harbiye Academy. The original buildings of the School were damaged in the Bursa earthquakes of 1855 and were deemed insufficient for providing educational services, thus a new large building complex was built in 1892 in the Işıklar district of Bursa. Upon the opening of this new building, the educational institution was renamed as Bursa Işıklar Military Preparatory School. Bursa Military Preparatory School was among the few military schools that has functioned from the Imperial era until the Republic. This article examines Bursa Işıklar Military Preparatory School, a prestigious institution that produced a number of notable military officers. In this context, the focus is on the educational activities during the reign of Sultan Abdülhamid II's, beginning with the inauguration of its new building in Işıklar. The discussion starts with the construction and opening of the new building and continues with a comprehensive examination of the military school's curriculum and teaching staff. Finally, this study aims to investigate the role played by Bursa Işıklar Military Preparatory School in the training of Ottoman officers. For this purpose, we will analyze the provenance of the students and discuss whether the school served as a local educational institution or it was intended for serving to people from all over the Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Hüdâvendigâr Vilayet, Bursa Işıklar Military Preparatory School, Ottoman officer

Giriş

Osmanlı modernleşmesindeki en önemli kırılma noktalarından biri 1826 yılında gerçekleşmiştir. Üst düzey bürokratlardan, ulema sınıfına ve taşra eşrafına kadar geniş bir kitle üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan ve öteden beri değişime karşı bir tavır sergileyerek mevcut statükonun korunmasını arzu eden Yeniçeri Ocağı, 15 Haziran 1826 tarihinde II. Mahmud'un öncülük ettiği topyekûn bir operasyonla dağıtılarak ortadan kaldırılmıştır. *Vak'a-i Hayriyye* olarak kayıtlara geçen bu hadisenin hemen sonrasında, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ortaya çıkan askerî teşkilat boşluğunu doldurmak amacıyla Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye (Mansûre Ordusu) adı verilen yeni bir ordu kurulmuştur. Mansûre Ordusunun önce 1828-1829 Harbi'nde Rus ordularına karşı ve sonrasında 1839 yılında Nizip Muharebesi'nde Mısır ordusu karşısında mağlup olması üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nun seyrini değiştiren birtakım köklü kararlar alınmıştır. Uzun zamandan beri padişahın, üst düzey bürokratların ve ulemanın katılımıyla yapılan toplantılar neticesinde, yapılacak köklü islahatlar konusunda fikir birliğine varılarak alınan kararlar bir metin hâline getirilmiştir.¹ 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla uzun vadede devletin idarî, iktisadî ve hukukî alanlarında köklü yeniliklerin yapılması öngörülmüştür. Yeniliklerin yapılmasına ihtiyaç duyulan diğer bir alan ise Osmanlı modernleşmesi içerisinde öteden beri önem atfedilen bir husus olan askerî islahat meselesiydi. Öyle ki askerî alanda yapılması tasarlanan köklü değişikliklere fermanla "tanzimât-ı askerîyye

1 Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre önce, başta Sadrazam Koca Hüseyin Paşa olmak üzere bürokrat, asker ve ulema sınıfına mensup 38 kişinin katılımıyla bir meşveret meclisi düzenlenmiş ve toplantı sonunda meclise katılan devlet adamları, mutabık kalınan hususlar konusunda meclis mazbatasını mühürlemişlerdi. Tanzimat Fermanı'na oldukça benzer bir dille kaleme alınan bu mazbata içerisinde askerî alanda köklü yeniliklerin yapılması gerektiğinden bahsedilmiştir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı (TS.MA.e), 3084/2.

maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâsında söyleşilip her bir kânun karâgir oldukça” ifadesiyle dikkat çekilerek, askerî alanda yapılacak köklü ıslahatların ilk işareti verilmiştir.²

Bu doğrultuda yürütülen askerî ıslahat çerçevesinde gerek Osmanlı devlet adamlarının gerekse Osmanlı ordusunda görev alan yabancı subayların tespit ettiği bir mesele dikkati çekmektedir. Tespit edilen husus, Yeniçeri Ocağı’nın yerine kurulan Mansûre Ordusundaki nitelikli kurmay subay eksikliğiydi.³ Bu meseleye ilk defa işaret edenlerden biri de 1835-1839 yılları arasında yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusunda görev alan ve ilerleyen yıllarda önce Prusya, sonrasında Alman İmparatorluğu’nun Genelkurmay başkanlığını yürütmüş olan Mareşal Helmuth von Moltke idi. 1839 yılında Osmanlı ile Mısır orduları arasında gerçekleşen Nizip Muharebesi’nde Osmanlı kurmaylarından biri olarak görev alan Yüzbaşı Moltke, Osmanlı ordusundaki subay kadrosu için “Kendi mevkilerinde olanların bilmeleri gereken şeylerden hiçbirini bilmeyen subaylardan mürekkepti” ifadelerini kullanarak ordudaki disiplinsizlik, taktik ve iletişim eksikliği problemlerini, yeni harp usullerinden bihaber olan subay kadrosuna bağlamaktadır.⁴ Moltke’nin düşüncelerini, dönemin bürokrat ve askerleri de büyük bir endişeyle paylaşmaktaydı. Elbette yeni kurulan ordunun kurmay subay eksikliğini giderebilmek için 1835 yılında Mekteb-i Harbiye kurulmuştu. Fakat en üst düzeydeki bu askerî eğitim kurumuna öğrencilerin hazırlanması ve mektepler arasında geçişin sağlanabilmesi için ara bir eğitim kurumuna da ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitelikli kurmay subay eğitiminin verilmesine ilişkin isteğin ve subay tedariki konusunda duyulan ihtiyacın giderek artması, yüksek dereceli askerî mekteplere öğrenci yetiştiren orta dereceli askerî mekteplerin açılmasıyla neticelendi. Sözü edilen bu eğitim kurumu, günümüzde ortaöğretim seviyesine tekabül eden ve sözlükte “bir şeye hazırlamak” manasına gelen bir kökten türetilen *idâdî* mektepleriydi.⁵ Bu mektepler, devletin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını yetiştirebilmek için sivil ve askerî idâdîler olmak üzere faaliyete geçmişti. Bu maksatla ilk olarak 1845 yılında İstanbul’da kurulan askerî idâdîler, takip eden yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nun dört bir coğrafyasına yayılacak şekilde teşkil edildiler.⁶ İdâdîlerden en dikkat çeken ise İmparatorluğun eski başkenti olan Bursa şehrinde kurulmuştur. 1848 yılında resmî açılışı yapılan Bursa Askerî Mekteb-i İdâdîsi, uzun yıllar boyunca subay yetiştirilmesinde bir ara kurum olarak hizmet vermiş ve nihayetinde 1892 yılında anıtsal bir binaya kavuşmasıyla komutanlar ocağı namıyla ünlenerek, bünyesinde oluşan askerî mirası Cumhuriyete intikal ettirmeyi başaran nadide okullardan biri olmuştur.⁷

2 *I. Tertip Düstür*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, s. 4-7.

3 Yüksel Çelik, “Asâkir-i Mansûre Ordusu’nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 19, (2008) s. 87-118.

4 Helmuth von Moltke, Moltke’nin *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 259-273.

5 “Mekteb-i İdâdî: Mekâtib-i İdâdîyye, şâkirdânı mekâtib-i âliyye ve dârülfünûna girebilecek hâle getirmeğe mahsus mekteb sınıfı ki üçüncü sınıf add olunub, mekâtib-i ibtidâiyye ve rüşdiyeden sonra gelir.” Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 130.

6 Cemil Öztürk, “İdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.XXI, 2020, s. 464-466.

7 BOA, Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı, 2/83, Lef. 2, 22 Ramazan 1264 / 22 Ağustos 1848.

Bu çalışmanın ana veri kaynağını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) taranarak elde edilen arşiv vesikaları oluşturmaktadır. Arşiv vesikalarından elde edilen veriler, araştırma konusu dâhilinde belirli başlıklar altında işlenmiştir. Bu bağlamda öncelikle Bursa Askerî İdâdîsi'nin kuruluşuyla ilgili olarak literatürde yer alan eksik veya hatalı bilgiler arşiv kaynakları ışığında tadil edilerek, idâdî hakkında tarihsel arka plan bilgisi verilmiştir. Çalışmanın ana konusunda ise Bursa Askerî İdâdîsi'nin, Işıklar mevkiinde inşa edilen yeni binasının 1892 yılında eğitime açılmasından itibaren II. Abdülhamid devrindeki faaliyetlerine odaklanılmıştır. Bu doğrultuda idâdî müfredatı ve muallimleri incelenerek verilen eğitimin niteliği hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde sıra defterleri ışığında, idâdînin öğrenci profili ele alınmıştır. Sonuç kısmında idâdînin, yerel düzeyde bir eğitim kurumu mu yoksa İmparatorluğun tamamına hizmet veren bir eğitim kurumu mu olduğu tartışılarak varılan kanaat ortaya konulmuştur.

Bursa Askerî Mekteb-i İdâdîsi'nin Kuruluşu ve 1892 Yılında Işıklar Mevkiinde Yeni Binasının Açılması

1845 yılının başlarında, devlet erkânının katılımıyla Bâbîâli'de toplanan Meclis-i Maârif-i Muvakkat, ordunun modernizasyonu için gerekli görülen askerî mekteplerin açılması hususunda birtakım kararlar aldı.⁸ İlgili kararlar 1845 yılının Nisan ayında devletin resmî gazetesi olan Takvîm-i Vekâyi'de yayımlandı.⁹ Takvîm-i Vekâyi'nin bu nüshasında Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîye ismiyle mekteplerin açılacağı ilan edildi. Ardından son hâlini alan kararlara göre sadece İstanbul'da değil, Edirne, Bursa ve Manastır şehirlerinde olmak üzere devletin muhtelif coğrafyalarında idâdî düzeyinde askerî mekteplerin açılması kararlaştırıldı.¹⁰ İstanbul'dan bölgeye gönderilen mühendis ve subayların hazırladığı raporlar doğrultusunda, 15 Nisan 1846 tarihinde Seraskerlik ve Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerde Mîr-i Mîrân İsmet Paşa'nın Bursa'daki Harir (İpek) Fabrikası'nın 65 bin kuruş karşılığında satın alınması ve 56 bin kuruşluk tamirat masrafiyle fabrikanın bir idâdî mektebine dönüştürülmesine karar verildi.¹¹ Bu kararı takiben askerî idâdînin müdürlüğüne İstanbul'daki Mekteb-i İdâdî'den Kaymakam (Yarbay) Mustafa Bey Miralaylık (Albay) rütbesiyle tayin edildi.¹² İki yılı aşkın süren hazırlıkların son

8 Bursa Askerî İdâdîsi'nin kuruluşu hakkında hem muasır eserlerde hem de araştırma eserlerinde birbirinden farklı tarihler işaret edilmiştir. Bu çalışmada ise arşiv vesikaları ve birinci el kaynaklardan elde edilen verilerden hareket edilerek idâdînin kuruluşu hakkında bilgi verilmiştir. Bu tercihin yapılmasındaki temel etken ise bu mesele hakkında araştırma eserlerinde ana kaynak olarak kullanılan Kâmil Kepecioğlu'nun *Bursa Kültüğü* adlı eserinde, askerî idâdînin kuruluşuna dair verilen bilgilerin elde edilen arşiv vesikalarıyla çelişmesidir. Kepecioğlu'na göre mektebin açılış tarihi 15 Şubat 1845'tir. Oysa o tarihte henüz İstanbul'da idâdî mektepleriyle ilgili yürütülen çalışmalar tamamlanmamış ve mektebin teşkiline dair çalışma yürütecek olan heyet bölgeye gönderilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü Cilt 1*, Bursa Kitaplığı 2010, s. 141-145.

9 Takvîm-i Vekâyi, "Umûr-ı Dâhiliye", S. 284, Nisan 1261 (1845).

10 Kolağası Mehmed Esad, *Mîrât-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1315, s. 39-43.

11 BOA, İrade, Mesail-i Mühimme (İ.MSM.), 13/267, Lef.3, 18 Rebiyülahire 1262 / 15 Nisan 1846. Belge için bk. Ek.1.

12 BOA, Cevdet, Maarif (C.MF), 103/5146, 29 Nisan 1263 / 11 Mayıs 1847.

bulmasıyla 22 Ağustos 1848 tarihinde Ramazan ayına denk gelmek suretiyle, Bursalıların ve ordu mensuplarının katılımıyla resmî bir açılış töreni tertip edildi.¹³ Fakat bir süre sonra idâdînin eğitim sürecini sekteye uğratan birtakım gelişmeler meydana geldi. 1855 yılında iki ay içerisinde Bursa merkezli olarak meydana gelen iki büyük depremde idâdî binasının büyük hasar alması eğitim faaliyetlerini kesintiye uğrattı.¹⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu yıldan sonra idâdî binası olarak kullanılan yapı bir daha iflah olmamış, takip eden yıllarda da mütemediyen tamire ihtiyaç duyulmuştur. Devam eden süreçte idâdî binası, öğrenci sayısının artmasıyla küçük gelmeye başlamış ve bunun dışında bazı dersler de işlenemez hâle gelmiştir.¹⁵

Süreç boyunca tam teşekküllü ve kalıcı bir müştemilata sahip olamayan Bursa Askerî İdâdîsi'nin akıbetinin ne olacağı konusu uzun yıllar boyu bir soru işareti olarak kalmıştır. 93 Harbi'nden sonra giderek kendini göstermeye başlayan Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki politik yakınlaşmanın bir sonucu olarak, 1883 yılında Osmanlı Ordusunun modernizasyonu için Prusya kökenli Colmar von der Goltz askerî müşavir olarak gönderildi. Goltz, 1885 yılının mayıs ayında askerî idâdîyi teftiş ederek incelemelerde bulduktan sonra mektep hakkında alternatif bir fikir geliştirdi. 11 Haziran 1885 tarihinde önerilerini bir rapor hâline getiren Mirliva Goltz'a göre, nitelikli bir eğitimin verilebilmesi için askerî idâdî binası artık sabit bir mekâna sahip olmalı ve tam teşekküllü bir yapıya kavuşmalıydı.¹⁶ Bu önerilere ilave olarak Goltz, idâdînin yeni binasının inşa edileceği yer konusunda ise Bursa şehir merkezinin doğusunda bulunan ve nispeten tepelik bir alanda bulunan Işıklar mevkiini işaret ediyordu.¹⁷

Sözü edilen raporun üzerinden dört yıl geçmesinin ardından yeni idâdî binasının temel atma töreni gerçekleşmedi.¹⁸ Askerî idâdînin yeni binasının inşa edilmesi için öngörülen yer, Bursa şehrinde Emir Sultan Camii'nin güney tarafında bulunan ve şehir merkezine bakan bir tepe konumundaki Işıklar mevki idi.¹⁹ 17. yüzyılda aynı mevki, Bursa tasavvuf geleneğinin bir parçası olan Ramazan Baba Dergâhı'nın²⁰ burada kurulması üzerine *Işıklar* namıyla anılmaya

13 BOA, Mabeyn-i Hümayûn Evrakı (MB), 2/83, Lef. 2, 22 Ramazan 1264 / 22 Ağustos 1848.

14 BOA, Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A.} MKT.NZD), 155/5, 1 Zilkade 1271 / 16 Temmuz 1855.

15 BOA, İrade, Dahiliye (İ.DH), 602/41997, 25 Şaban 1286 / 30 Kasım 1869.

16 Raporda Goltz Paşa yeni bir mektebin inşa edilmesi gerektiğini şu ifadelerle dile getirdi: "Işıklar nâm mevkiide ise yeni idâdîyenin te'sisi için gayet iyi bir arsa mevcûd olup, mekteb-i idâdî orada inşa olunduktan sonra mekteb-i mezkûrun eski binası mekteb-i rüşdiyeye tahsis etmek mümkündür." Bk. BOA, Yıldız, Askerî Marûzat (Y.PRK. ASK), 27/6, Lef. 2, 30 Mayıs 1301 / 11 Haziran 1885.

17 BOA, Y.PRK.ASK, 27/6, Lef. 2, 30 Mayıs 1301 / 11 Haziran 1885.

18 BOA, Yıldız, Perakende Umumî (Y.PRK.UM), 14/59, 25 Mart 1305 / 6 Nisan 1889.

19 Birtakım anlatılarda nakledildiği üzere 1892 yılında Bursa Askerî İdâdîsi'nin yeni binasının açılmasıyla birlikte bölge *Işıklar* adını almıştı. Fakat tarihî kaynaklara bakıldığında açık bir şekilde görülüyor ki idâdî binasının kurulduğu mevki 17. yüzyılda kurulan Ramazan Baba Dergâhı vesilesiyle *Işıklar* olarak anılıyordu. Bu yüzden Işıklar mevkiinin ismi bir süre sonra inşa edilen askerî idâdî binasıyla birlikte anılmaya başlandı. Son dönem Osmanlı devrinde, Bursa Işıklar Askerî Mekteb-i İdâdîsi olarak, Cumhuriyet döneminde ise uzun yıllar boyunca Bursa Işıklar Askerî Lisesi olarak hizmet veren kurum, günümüzde ise Işıklar Jandarma Astsubay Meslek Yüksekokulu olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

20 Ramazan Baba türbesinden bahseden ilk müellif Evliya Çelebi idi. Evliya Çelebi, Bursa seyahati esnasında Ramazan Baba türbe ve dergâhını şu ifadelerle nakletti: "Şeyh Sultan Ramazan Baba: Çemenzâr ve havadar bir yerde medfündür. Pa-ü ser, bir hane ârif-i billâh dervişleri vardır." Bk. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*

başlanmıştı.²¹ Güney Marmara bölgesinde *Işıklar* namıyla anılan yer isimlerinin, Bektaşî-Kalenderî şeyhleri tarafından kurulan dergâh yahut tekkelerden geldiği literatürde açık bir şekilde ortaya konulmuştur.²² Tarihî kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Bektaşî-Kalenderî geleneğinden gelen Ramazan Baba Dergâhı'nın son devir postnişinlerinden olan Halim Dede döneminde, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla beraber ocakla yakın ilişkiye sahip birçok Bektaşî-Kalenderî dergâhı gibi Ramazan Baba Dergâhı da aynı akıbete uğramıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından kısa bir süre sonra dergâha ait bölümler yıkılmış ve mallarına da el konulmuştur.²³ Fakat bütün bunlara rağmen Işıklar ismi, Bursa'da bir mevkii hâline gelmiş ve 1862 yılında Suphi Bey tarafından tamamlanan Bursa haritasında yerini almıştır.²⁴

Netice itibarıyla, İstanbul'dan gönderilen mühendislerin incelemelerini tamamlaması üzerine 1889 yılında Işıklar mevkiinde başlayan inşa çalışmaları üç yılın sonunda meyvelerini vermiş ve yeni idâdî binası 10 Haziran 1892 tarihinde Bursa ahalisinin, askerlerin ve ulemanın katılımıyla büyük bir törenle açılmıştır.²⁵ Esasen, tertip edilen açılış töreninin birçok anlamı bulunmaktadır. İlk olarak, Bursa şehrinin silüetini oluşturan tarihî yapıların büyük çoğunluğunun 14. yüzyılın son çeyreğinde veya 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği göz önüne alındığında, devletin eski başkentinin uzun zamandır mimari açıdan ihmal edildiği tespit edilmiştir. Hâlihazırda şehirde bulunan eski yapılar da 1855 yılında meydana gelen Bursa depremleri nedeniyle büyük hasara uğramıştır. Dönem kaynaklarının naklettiğine göre şehir âdeta yerle bir olmuştur.²⁶ Ancak şehrin bu manzarasının, Sultan II. Abdülhamid devriyle birlikte değişime uğradığı görülmüştür.²⁷ Zira bu devirde, modern devletlerin yaptığı gibi devletin sembolik gücünü kamusal alanda sergilenmesi gerektiği kanaatine varılmıştır. Bu bakımdan Sultan Hamid devrinde, kamusal alanda sembolik bir imaj oluşturmak için askerî ve sivil eğitim kurumlarının oldukça etkili olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Öte yandan devletin eğitim alanında pek faal olmayarak yarattığı boşluk

II. Cild, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s. 51.

21 Ramiz Dara, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 2002, s. 237-241.

22 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV-XVII.Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 216-217.

23 İlerleyen yıllarda Ramazan Baba Türbesinin türbedarı olan Süleyman Bey Baba'nın, Işıklar'da bulunan Ramazan Baba Dergâhını yeniden ihya etmek için kurduğu vakıf ve 1891 yılındaki vakfiyesine dair ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Kara, "Bir Bektaşî Tekkesi ve Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/IV (1992), s. 9-15.

24 Salt Araştırma, Mühendishane-i Hümayun, Bursa şehri harita mufassalası 1862.

25 "Işıklar'da kâim Bursa Mekteb-i İdâdî-i Şâhânesinin Mütteyemmen Resm-i Küşâdî", *Bursa Gazetesi*, 14 Haziran 1892.

26 1820-1860 yılları arasında Bursa'da hissedilen depremleri kayıt altına alan Hacı Hüseyin Efendi eserinde, 1855 depremlerinde Bursa şehir merkezindeki külliye, camii, türbe ve köprülerin hemen hemen hepsinin tahribata uğradığını nakletmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Gökmen-zâde Seyyid el-Hâcî Hüseyin Rifat Efendi Bursavî, *İşaret-nümâ*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, Milli Kütüphane, 584728.

27 II. Abdülhamid devrinde, Bursa şehrinin iktisadî açıdan tanıtımının yapılması için günümüzdeki fuar organizasyonlarına tekabül eden bir sergi düzenlenmiştir. Bu sergi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hakan Asan, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Mahallî Fuarcılığı Bağlamında 1906 Bursa Sergisi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, VIII/2 (2021), s. 174-197.

hemen bir misyoner kuruluş yahut yabancı bir eğitim kurumu tarafından doldurulmuş ve bu durumun etkisi son dönem Osmanlı Bursa'sında bariz bir şekilde görülmüştür.²⁸ Bu eksikliği gidermek amacıyla, günümüzde Bursa Erkek Lisesi olarak hizmet veren ve son dönem Osmanlı mimarisinin güzide bir yapısı olarak karşımıza çıkan Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi ve Hüdâvendigâr Hamidiye Ziraat Mektebi, 1880'li yılların ortalarından itibaren sırasıyla açılmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Işıklar'da inşa edilen idâdî binasının dualar eşliğinde açılması da Bursa şehrinde devlet eliyle yürütülen kamu diplomasisinin bir parçasıydı.²⁹ Dönemin *Bursa Gazetesi*'ne göre yaklaşık 15 bin kişinin katılımıyla gerçekleşen açılış töreni, Yeniçeri Ocağı'nın var olduğu dönemlerde pek de olumlu olmayan ordu ile tebaa arasındaki ilişkinin, Mansûre Ordusunun kurulmasından sonra değişime uğrayıp belli bir nispette ordu-millet bütünleşmesinin sağlandığını göstermiştir. Bu örnekten de anlaşılıyor ki Sultan II. Abdülhamid devrinde mimarî sembolizm aracılığıyla, Bursa şehri özelinde yürütülen kamu diplomasisi büyük oranda başarıya ulaşmıştır.³⁰

İdâdî Müfredatı ve Muallim Kadrosu

Ordu-millet kavramına önem atfeden ve bu kavramın Osmanlı ordusu içinde subaylar aracılığıyla yayılmasına vesile olan kişi, yine birçok konuda etki sahibi olan Goltz Paşa'dır.³¹ Goltz, 1883 yılında yayımladığı *Das Volk in Waffen* (Silahlı Ulus) adlı eserinde bir milletin her daim savaşa hazır olması gerektiğinden ve bu mesele özelinde subayların ayrı bir yeri olduğundan etraflıca bahsetmiştir. 1888 yılında bu meşhur eserin *Millet-i Müsellaha* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmesi, bu fikirlerin Osmanlı ordusundaki subaylar arasında yayılmasında büyük rol oynamıştır.³² Hatta öyle ki bu eserin beraberinde getirdiği anlayışın etkisinde kalan ve 1890'lı yıllarda askerî mekteplerde yetişen yeni nesil Osmanlı subayları, literatürde Goltz

28 Uzun yıllar boyunca Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyeti yürüten ve Robert Koleji'nin kurucularından olan Amerika Protestan misyoner Cyrus Hamlin, 1877 yılında yayımladığı eserinde naklettiğine göre 1855 depremlerinin öncesinde ve sonrasında defalarca Bursa şehrine gelerek misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Bk. Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, Gorgias Press, New York 2010, s. 86-87, 240-246.

29 Servet-i Fünûn dergisinin 14 Temmuz 1892 tarihli nüshasının ön kapağında, mektebin yeni binasının açılış törenine ait fotoğrafa yer verilmiştir. *Servet-i Fünûn*, Sayı 70, 2 Temmuz 1308 / 14 Temmuz 1892. Aynı fotoğraf Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu'nda da yer almaktadır. Bk. Ek.2.

30 Askerî yapılar üzerinden bir kamu diplomasisi yürütülmesi meselesi, yalnızca II. Abdülhamid devri Bursa'sına özgü bir politika değildir. II. Mahmud devrinde inşa edilen Râmi, Davudpaşa Kışlalari ve Maltepe Askerî Hastanesi örneğinde olduğu gibi İstanbul özelinde kuvvetli bir kamu diplomasisi yürütülmüştür. Sonraki dönemlerde bu anlayış, İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde bazen bir kışla, bazen bir saat kulesi bazen de bir demiryolu projesi olarak farklı şekillerde karşımıza çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için Yüksel Çelik, *Râmi Kışlası II. Mahmud Devrinde Aydın-Despotik Modernleşmenin Karargâhı*, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

31 Von der Goltz'un Osmanlı ordusunda görev almasını takiben Osmanlı-Alman yakınlaşması giderek hız kazanmıştır. Goltz'un kaleme aldığı raporlar doğrultusunda Osmanlı ordusunun, Alman yapımı Krupp firmasının toplarını ve yine Alman menşeilii piyade tüfeği olan Mauser'in tüfeklerini sipariş etmesinde büyük bir pay sahibi olmuştur. Bk. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 316-317.

32 Colmar Freiherr von der Goltz, *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahvali Askeriyesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1305.

jenerasyonu olarak da anılmaktadır.³³ Pek tabii Goltz'un bu alanda yarattığı idealist etki, o dönemdeki askerî mekteplere de yayılmıştır. Söz konusu etkinin izleri Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi özelinde ele alındığında gerek müfredat gerekse idâdîde eğitim veren muallim kadrosu yakından incelendiğinde ilgi çekici veriler ortaya çıkmaktadır. Bu meselelerin daha net şekilde izah edilebilmesi için yeni inşa edilen idâdî binasında eğitim veren muallimleri ve müfredatı yakından incelemek gerekmektedir.

1891 yılı verilerine göre üç sınıf olmak üzere rüşdiyelerden mezun olan toplam 207 öğrenci idâdîde eğitim görmüştür.³⁴ İdâdî müfredatı ise bir önceki eğitim aşaması olan rüşdiye mekteplerinde veriler derslerin tamamlayıcısı olarak hazırlanmıştır. Buna göre yabancı dil olarak dönemin lingua franca'sı olan Fransızca öğretilmektedir. Elbette Fransızca dersinin verilmesi, daha önce rüşdiyede verilen Arapça ve Farsça gramer derslerinin bir tamamlayıcısı niteliğindedir. Bakıldığında *Hatt-ı Türkî* dersini de daha önceden alan öğrenciler İmparatorluğun anadilini etkili bir biçimde konuşup yazabilecek noktaya gelmişlerdir. Fakat bu dersler yeterli görülmeyerek subay adaylarına, hem kendilerini yabancı bir cemiyete kabul ettirmeleri hem de dönemin yabancı literatürünü takip edebilmeleri için Fransızca dersi verilmiştir. Bunun dışında kitabet dersiyle, idâdî öğrencilerinin yazı yazma kabiliyetlerini ve kendilerini yazı aracılığıyla ifade edebilme becerilerini geliştirmelerinin hedeflendiği görülmektedir. Sözü edilen dersler birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğindedeydi, müfredat içerisindeki diğer dersler de incelendiğinde hemen hemen her dersin birden fazla tamamlayıcısı olduğu anlaşılıyordu. Bu gibi temel derslerin haricinde saha faaliyetlerinde de subay adaylarına gereken niteliğin kazandırılması amaçlanıyordu. Özellikle askerlerin sevk ve idareleri sırasında, subayların yer ve yönlerini tayin edebilmeleri için harita okuma becerilerine sahip olmaları büyük önem arz ediyordu. Bu becerileri kazandırmak için verilen dersler ise coğrafya ve kozmografya olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette dönemin ders kitaplarına bakıldığında verilen coğrafya dersiyle birlikte imparatorluğun coğrafyası hakkında temel bilgiler de öğrencilere aktarılmaktaydı. Fakat tam da bu noktada kozmografya dersiyle de öğrencilerin gök cisimlerine hâkim olarak buldukları yer ve yönü tayin edebilecek bilgiye vakıf olmaları hedefleniyordu. Ayrıca resim dersi de söz konusu derslerin bir pratiğinin yapılması amacıyla müfredatın içerisinde yer bulmuştu. Diğer taraftan, hendese ve makine dersleriyle birlikte subay adaylarının basit düzeydeki balistik hesaplamaları yapabilmeleri bekleniyordu. Kısacası, olası bir çatışma anında, kullanılan bir top güllüsünün nitelikleri tespit edilerek, hangi ateş gücüyle hangi mesafeye kadar ulaşabileceği veya mevcut teçhizatla düşman birliğinin menziline girildiği ya da girilmediği gibi temel düzeydeki pratik muharebe yeteneklerinin öğrencilere kazandırılması, bu gibi derslerin belli başlı hedefleri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1891 yılındaki *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi*'ne göre Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde verilen diğer dersler ise *Tarih ve Jimnastiktir*.³⁵ Öğrencilerin

33 Handan Nezir Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey The Ottoman Military and the March to World War I*, I.B. Tauris, London 2015, s. 24.

34 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi 1307*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1307, s. 249.

35 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi 1307*, s. 278.

farkındalık duygularının geliştirilmesi, entelektüel düzeylerinin arttırılmasının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu ve muasır devletlerin politik konumunu kavrayabilmeleri açısından tarih dersi önemliydi. Son olarak öğrencilerin bedensel kabiliyetlerinin arttırılması için jimnastik dersi de verilmekteydi. Şüphesiz ki bu müfredat, fiziksel ve zihinsel kabiliyetlerini geliştiren öğrencilerin Harbiye'ye en hazır şekilde girmeleri için hazırlanmıştı.

Müfredatın içeriği kadar önem arz eden diğer bir konu ise idâdînin eğitim kadrosuydu. 1891 yılındaki eğitim kadrosu kolağası, yüzbaşı ve mülazım-ı evvel rütbelerine sahip subaylardan oluşuyordu. Fakat ilerleyen yıllara bakıldığında bu durumun değişime uğradığı açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde bu durum oldukça farklıydı. On öğretmenden sadece altısı subaydı. Diğer dört hocadan ikisi ilmiye sınıfına mensup muallimlerden, ikisi de medreseden gelen müderrislerden oluşuyordu. Arapça ve Farsça dersleri müderrislere, *Hatt-ı Türki* ve *İmlâ* dersleri de ilmiye sınıfına mensup olan muallimlere havale edilmişti. Salnâmelere etraflıca bakıldığında ise bazı öğretmenlerin hem idâdîde hem de rüşdiyede ders verdikleri görülmekte, hatta sivil eğitim kurumu olan Bursa Mekteb-i İdâdîsi'nde de ders verdikleri kayıtlara geçmektedir.³⁶

Terbiye ve eğitim sürecinin diğer bir unsuru da dönem içinde kullanılan ders kitaplarıydı. Daha evvel değinilen durumların haricinde Goltz Paşa, askerî mekteplerde ders kitabı olarak okutulmak amacıyla bizzat kendisi de ders kitapları hazırlayarak bu alanda öncülük etmişti.³⁷ Bu gibi çabaların yaygınlaşmasıyla birlikte Bursa Askerî İdâdîsi'nde eğitim veren muallimler de yayım faaliyetlerine katıldılar. 1890'lı yıllarda Bursa'da faaliyet gösteren iki aktif matbaa bulunuyordu. Bunlardan biri devlet matbaası olan Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, diğeri de Mehmed Şakir tarafından kurulan ve özel bir matbaa olan Feraizcizâde Matbaası idi.³⁸ Farklı dönemlerde Bursa'daki idâdîde görev alarak ders veren bazı subaylar Feraizcizâde Matbaası'nda eserler bastırdılar. Bu eserlerden biri, Kolağası Mehmed Münşi Efendi tarafından 1889 yılında bastırılan ve hendeseye dair meseleleri ele alan *Arsa Tâksimi* adlı eseri.³⁹ Eserin içeriğine bakıldığında, Fransızca alıntılarının pek sık olmasına rağmen yazarın da bazı bölümleri bizzat kendisinin kaleme aldığı göze çarpmaktadır. Yine başka bir isim, askerî idâdînin Fransızca derslerine giren Yüzbaşı Hacı Zahid Efendi'dir. Hacı Zahid Efendi bir tercüme eseri meydana getirmiş ve ders kitabı olarak kullanılması amacıyla *Coğrafya* isimli eserini 1891 yılında Feraizcizâde Matbaası'nda bastırmıştır.⁴⁰ Risale tarzındaki bu eserde dünyanın şekline dair anlatılar, dünya haritası örnekleri ve birtakım hayvan resimleriyle birlikte genel bir coğrafya anlatısı görseller eşliğinde ortaya konulmuştur.

Bursa'daki askerî idâdî ve rüşdiyelerde muallim olup da eserlerini bastıran kişilere son bir örnek olarak Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde tarih dersi veren Mülazım Abdülkadir Bey verilebilir. Mülazım Abdülkadir Bey *Bursa Tarihi Kılavuzu* adlı tarih çalışmasını Hüdâvendigâr Vilayeti

36 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi 1307*, s. 278-279.

37 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 100.

38 Nurettin Albayrak, "Feraizcizade Mehmed Şakir", *TDVİA*, C. XII, 1995, s. 363-365.

39 Kolağası Mehmed Münşi, *Arsa Taksimi*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1305.

40 Hacı Zahid, *Coğrafya*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1307.

Matbaası'nda bastırmıştır.⁴¹ Bu çalışma özgün bir araştırma eseri olmaktan ziyade, klasik dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini anlatan menâkıbnâmelerden ve *Tevarih-i Âli Osman*'lardan alıntılar yapılarak derlenmiştir. Bu eserde dikkati çeken ise yapılan Türklük vurgusu ve Türk tarihine yönelik yapılan atıflardır. Zira bu durum, daha öncesinde basımı yapılan tarih kitaplarında pek fazla görülmeyen bir olaydı ve o dönemde giderek etkisini arttıran Türk milliyetçiliği fikrinin bir yansıması niteliğindeydi. Kitapların içeriğini bir kenara bırakarak bütüncül bir bakış açısıyla bakıldığında, bu eserler iyi niyetle yapılmasına rağmen akademik manada bir orijinallığe sahip değildiler. Yine de bu yayım faaliyetleri İmparatorluğun taşrasındaki idâfî ve rüşdiyelerde görev alan subayların, öğrencilere daha nitelikli bir eğitim verebilmeleri için attıkları olumlu bir adımdır. İlaveten, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki yayım faaliyetlerinin birtakım incelemelere tâbi tutulduğu hesaba katılırsa, ismi geçen subayların kendileri hakkında yapılacak olası bir tahkikatı göze alıp konfor alanlarının dışına çıkarak cesurane bir tavırla yayım faaliyetlerine giriştikleri görülmektedir.⁴² Gerçekten de yazarların sahip olduğu sansür endişesi ve başkaları tarafından jurnallenme tehlikesi dönemin arşiv vesikaları incelendiğinde bariz olarak gün yüzüne çıkmaktadır.⁴³ Yukarıda adı geçen müelliflerden biri olan Kolağası Münşî Efendi'nin *Arsa Taksimi* adlı eserinin basım faaliyeti, başından itibaren merkezî bir kontrol çerçevesinde gerçekleşmiştir.⁴⁴

İncelenen dönemde dikkati çeken başka bir nokta ise Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde ders veren muallim kadrosunun niteliği ve bu kişilerin faaliyetlerinin Yıldız Sarayı tarafından nasıl bir karşılık gördüğüdür. Bu noktada değinilmesi gereken husus ise II. Abdülhamid devrinde etkili olarak kullanılan uygulamalardan biri olan yerli veya yabancı kişilere devlet nişanı verilmesiydi. Sözü edilen uygulamaya II. Abdülhamid devrinde oldukça sık başvuruluyordu ve bu uygulama padişahın kendisine sadık hizmetkârlar yaratması için sembolik bir araç işlevi görüyordu. Öyle ki Bursa'daki mekteplerde eğitim veren muallim ve subaylara da bazı nişanlar verilmişti. Kayıtlara bakıldığında, 1886 yılında idâfî muallimlerinden Yüzbaşı Hüseyin Efendi'ye beşinci rütbeden bir Mecidiye Nişanı verildiği görülmektedir.⁴⁵ Yine 1894 yılında, Bursa Askerî İdâdîsi'nin resim muallimi Kolağası Osman Efendi'ye dördüncü rütbeden bir Osmaniye Nişanı verilmiştir.⁴⁶ Bu gibi münferit durumların dışında idâdînin eğitim kadrosunda yer alan bazı isimlere verilen devlet madalyalarından farklı

41 Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1327.

42 II. Abdülhamid döneminde basın ve matbuat faaliyetleri, tamamiyle devletin kontrolü ve denetimi altında yürütülüyordu. Pek tabii olarak eğitim alanındaki matbuat faaliyetleri de bu kontrolden nasibini aldı. Mekteplerde, muallim olarak görev alan isimlerin hazırladığı eserlerin hepsi, Maarif Nezareti bünyesinde kurulan Tetkik-i Müellefât Komisyonu tarafından yakından inceleniyordu. Yapılan incelemeler neticesinde, *muzır* yani zararlı yayın olarak görülen eserlerin basımına müsaade edilmiyor yahut eser büyük oranda sansüre maruz kalıyordu. Ancak bu süreci başarıyla geçen eserlere ruhsat verilerek, basımına müsaade ediliyordu ve hemen hemen her eserin iç kapağında basımı için verilen izin ibaresine ve ruhsat numarasına yer veriliyordu. Bk. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 45-53.

43 II. Abdülhamid devrinde çeşitli zümrelerden bazı kişilerin, bir başkasını aslı olsun veya olmasın ihbar etmesi bazı sürgün kararlarının çıkmasına vesile oluyordu. Bu devirde, Bursa Askerî İdâdî Müdürü ve hesap muallimi olarak görev yapan isimlerin bazı kişiler hakkında Yıldız Sarayı'na jurnaller gönderdiği ortaya çıkmıştır. Bk. Asaf Tugay, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1962, s. 306-310.

44 BOA, Maarif Nezâreti, Mektûbi Kalemî (MF.MKT), 101/7, 1 Muharrem 1306 / 7 Eylül 1888.

45 BOA, İ.DH, 1101/79831, 13 Aralık 1886

46 BOA, İrâde, Taltifât (İ.TAL), 47/41, 21 Mayıs 1310 / 2 Haziran 1894.

anlamlar çıkarmak mümkündür. 1907 yılında idâdinin idari heyetine bakıldığında, İdâdî Müdürü Kolağası Halil Rüşdü Bey'e, Muhasebe Memuru Alay Kâtibi Hacı İsmail Hakkı Efendi'ye ve Cerrah Atâ Efendi'ye, Yunan Harbi Madalyası verildiği görülmektedir. Yunan Harbi Madalyası, 1897 yılında cereyan eden ve Osmanlı Ordusunun zaferiyle neticelenen Osmanlı-Yunan Harbi'ne katılan subay ve sivil görevlilere verilen bir savaş madalyasıdır. Bu açıdan yaklaşıldığında idâdinin başına müdür olarak tayin edilen Kolağası Halil Rüşdü Bey, harp zamanında cephe hattında savaşarak görev almış muharip bir subaydı ve bu vasfıyla birlikte müdür olarak idâdinin başına getirilmişti. Öyle ki aynı yılda Bursa Askerî Rüşdiyesi'nin müdürü olarak görev yapan Kolağası Ali Tevfik Efendi de Yunan Harbi Madalyasına sahip bir subay olarak müdürlük makamında bulunuyordu.⁴⁷ Görüldüğü üzere dönemin atama ve terfilerinin büyük bir kısmını kontrolüne alan Yıldız Sarayı, Bursa'daki askerî eğitim kurumlarının başına savaş tecrübesine sahip subayları görevlendirmeyi tercih etmişti. Elbette bu tercihin yapılmasında muharip subayların beraberinde getirdikleri tecrübe ve kazandıkları vasıfla birlikte askerî eğitim kurumlarını daha disiplinli bir şekilde sevk ve idare edeceklerine dair sahip olunan fikir etkili olmuştu.

Son tahlilde, idâdinin müfredatı, muallim kadrosu ve muallimlerin yayım faaliyetleri çeşitli örneklerle birlikte değerlendirildiğinde, ortaya incelenmeye muhtaç bir tablo çıkmaktadır. İdâdinin müfredatına bakıldığında, sulh ve harp zamanında aktif rol oynayabilecek çok yönlü bir subay profili yetiştirilmesinin amaçlandığı görülmektedir. Öte yandan İmparatorluğun taşrasında bulunan bu askerî idâdinin eğitim kadrosu da tamamen ihtiyaca göre şekillenmiştir. İhtiyaç duyulduğunda sivil, yeri geldiğinde ise asker kökenli subayları, sahip oldukları vasıflar doğrultusunda çeşitli derslerde muallim olarak görevlendirerek, mektep öğrencilerinin daha verimli bir tedrisattan geçmeleri hedeflenmiştir. Diğer yandan Bursa'daki askerî idâdî ve rüşdiyede görev alan muallimlerin, yayım faaliyetlerine sıklıkla katılmaları dikkat çekicidir. Anlaşıyor ki burada görev alan eğitim kadrosu, belirli kriterlere göre tayin edilmiş ve onlar da daha kaliteli bir eğitim verme hususunda samimi bir gayret sarf etmiştir. Elbette tüm bu faaliyetler, Osmanlı İmparatorluğu'nun birbirinden farklı coğrafyalarından gelen gençleri belli bir tedrisattan geçirerek nitelikli Osmanlı subayları yetiştirmek amacıyla yapılmıştır. Bu noktada ayrı bir parantez açılması gereken husus da Bursa Askerî İdâdîsi'nde eğitim gören öğrencilerin geldikleri şehirlerdeki çeşitliliğidir. Bu konu aşağıdaki başlık altında değerlendirilmiştir.

Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'ne Gelen Öğrencilerin Şehir Dağılımına Bir Örnek

Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde eğitim gören öğrencilerin nerelerden geldiklerine değinmeden önce 1890'lı yılların Osmanlı dünyasına bir göz atmak gerekir. Öyle ki bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu çok değil kısa bir süre önce 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) uğradığı büyük bozgun neticesinde imzaladığı Berlin Antlaşması'yla büyük miktarda toprak kaybetmişti. Antlaşma gereğince, Rumeli topraklarında bulunan Bosna Vilâyeti idaresinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılması, her ne kadar kâğıt üzerinde Osmanlı'ya

47 *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1325*, Matbaa-i Vilâyet, Bursa 1325, s. 383-384.

bağlı olsa da Bulgaristan Prensiği'nin kurulması ve Anadolu coğrafyasında Kars, Ardahan ve Batum'un Rus Çarlığı'na verilmesi Osmanlı dünyasının hudutlarını daha önce hiç olmadığı kadar daraltmıştı.⁴⁸ Üstelik antlaşma sonrasında ihtilaflı kalan bölgelere dair gelişmeler de Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhinde cereyan etmişti. 1881 yılında Teselya bölgesi Yunanistan Krallığı'na devredilmiş, 1885 yılında ise Şark-ı Rumeli Vilâyeti (Doğu Rumeli) Bulgaristan Prensiği tarafından ilhak edilmiş ve akabinde 1886 yılında Tophane Antlaşması ile vilâyetin valisi olarak Bulgaristan Prensi Ferdinand kabul edilmişti.⁴⁹ 93 Harbi'nden itibaren başlayan bu süreçte, kaybedilen topraklardan Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik büyük bir Müslüman-Türk göçü başlamıştı. Rumeli'den gelen muhacirlerin iskânı ve kaybedilen topraklarda hayatını idame ettiren Müslüman-Türk ahalinin akıbeti, devletin göz önünde bulundurmamak zorunda olduğu önemli sorunlardan biri hâline gelmişti. Elbette yaşanan hadiselerin psikolojik boyutları da bulunmaktaydı. Nüfusunun hatırı sayılır bir kısmı Türk ve Müslüman olan toprakların kaybedilmesi, Osmanlı toplumunda büyük bir travma yaratmış ve bu travmanın izleri ilerleyen yıllarda devleti her alanda meşgul etmişti. Bu travmanın bıraktığı izlerin yansımaları, pek tabii olarak Osmanlı eğitim kurumlarında da görülmüştü. Burada ayrı bir parantez açarak, 1845 yılında Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanan idâdîlerin açılışına dair kanuna tekrar bir göz atıldığında yeni kurulan idâdî mekteplerinin, hangi yollarla insan kaynağı temin edeceğine dair bazı ibareler dikkatleri çekmektedir. Yer verilen ibareye göre “ümerâ-yı askerîye ve taşra hanedânı mahdûmları ve aslı ve nesli belli ahâli evladının mektebe alınması usûlü” benimsenmişti.⁵⁰ Anlaşılan o ki askerlik mesleğini yapan ailelerden, taşrada devletle iyi ilişkilere sahip muteber ailelerden ve bunların dışında kalan ahalden çocuklar seçilerek idâdî mekteplerine alınacaktı. Görülüyor ki Osmanlı bürokrasisi yeni teşkil ettiği modern eğitim kurumlarında, Müslüman tebaanın her sınıfının sisteme dahil edilmesini daha başından beri arzu etmişti.

Takip eden dönem içinde yukarıda değinilen konular, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi özelinde bir mukayese zemini oluşturan verilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu noktada idâdînin öğrenci profilini, geldikleri şehirler açısından tahlil edilmesini sağlayan önemli bir kaynak bulunmaktadır. Bu kaynak, idâdî öğrencilerinin Ramazan ayı vesilesiyle memleketlerini veya yakınlarını ziyaret etmeleri için kayıtlarının tutulduğu sıla defterleridir.⁵¹ Sıla defterleri, idâdî öğrencilerinin sosyal profilinin çıkarılması için gereken bazı verileri içerisinde barındırmaktadır. 1896 yılına ait bir sıla defteri, Bursa Askerî İdâdîsi hakkında değerlendirmeye muhtaç veriler ortaya koymaktadır.⁵² Bu deftere göre kayıt altına alınan 244 öğrenciden, 78'i İstanbul'dan

48 Stanford J.Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, New York 2005, s. 182-191.

49 Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty; Showing the various political and territorial changes which have taken place since the general peace of 1814, Volume IV 1875 to 1890*, Stionary Office, London 1891, s. 3151-3157.

50 *Takvîm-i Vekâyi*, “Umûr-ı Dâhiliye”, S. 284, Nisan 1261 (1845).

51 Bu çalışmada iki adet sıla defteri incelenmiş ve birbirleriyle mukayese edilerek kullanılmıştır. Bk. BOA, Yıldız, Mütenevvi Marûzat (Y.MTV), 134/73, 20 Ramazan 1313 / 7 Mart 1896 ve BOA, Y.MTV, 170/133, 10 Kanun-ı Evvel 1313 / 22 Aralık 1897.

52 BOA, Y.MTV, 134/73, Lef. 29-35. 1896 yılındaki sıla defterinde Bursa Askerî İdâdîsi'nin öğrencileri, hatalı bir

gelmektedir. Fakat bu sayı, 93 Harbi'nden sonra büyük bir göç alan İstanbul şehrinin kozmopolit yapısıyla birlikte değerlendirilmelidir. Buradan gelen öğrencilerin künyeleri, defterde bazen Üsküdar, Eyüp, Samatya gibi semt isimleriyle belirtilirken bazen de Der-aliyye (İstanbul) olarak belirtilmiştir. Yani İstanbul'dan gelen öğrencilerin iki kuşak öncesinde nereden geldiklerine vakıf olmak mümkün değildir. Yine de genel olarak değerlendirildiğinde, İstanbul'dan gelen öğrenciler toplam mevcudun %31'ne karşılık gelmektedir. Bu da hakikaten kayda değer bir yüzdeyi oluşturmaktadır. Fakat mektepte İstanbul'dan gelen öğrenci ağırlığı ele alınırken, İmparatorluğun yüksek dereceli memurlarının ve yönetici sınıfın büyük çoğunluğunun da İstanbul'da kümelenmiş olduğunu hesaba katmak gerekir. Öyle ki İstanbul'daki idâdilerde yer bulamayan üst kesime mensup aileler, rüşdiyeden mezun olan çocuklarını taşradaki bir idâdiye kaydettirmeye çalışıyorlardı. Böylelikle üst sınıfa mensup aileler, devlet içerisindeki nüfuzlarını gelecek nesillerde de devam ettirmeyi arzulamaktaydılar. Bu mesele özelinde belirtilmesi gereken başka bir husus İstanbullu öğrencilerin mekteplerdeki sayısal ağırlığıydı. O yıllarda askerî mekteplerde gün yüzüne çıkan İstanbullu ve taşralı öğrenciler arasındaki gruplaşmalar bir kamplaşmaya neden oluyordu. Bu kamplaşmanın bir benzeri de subaylar arasında farklı gerekçeler üzerinden meydana geliyordu. İşaret edilen kamplaşma, mektepli ve alaylı subaylar arasında cereyan ediyordu. Tanzimat devrinden beri kurulan modern askerî mekteplerin uzun yıllar boyunca mezun vermesine rağmen 1899 yılı itibarıyla Osmanlı Ordusunda görevde olan 18 bin subayın yalnızca dört bini mektepli subaylardı.⁵³ İstatistikteki büyük dengesizlik hâli, ordu içinde emir komuta hiyerarşisinden tutun da birliklerin sevk ve idaresine kadar çeşitli yapısal problemlere yol açıyordu. Dolayısıyla ordudaki mektepli subay eksikliğinin peyderpey giderilmesi, mevcut askerî mekteplerin sağlıklı bir dengeye kavuşarak yeni mezunlar vermesine dayanıyordu. Bu anlayışla birlikte mektepli subay eksikliğinin, yeni bir probleme mahal vermeden bir çözüme kavuşturulması planlanıyordu.

Sıla defterleri incelendiğinde idâdideki İstanbullu öğrenci sayısının, bizzat Seraskerlik tarafından bilinçli bir şekilde oransal olarak dengelendiği açıkça görülmektedir. Günümüzde Balıkesir, Kütahya, Afyon, Bursa illerinin sınırlarını içine alan ve merkezi Bursa şehri olan Hüdâvendigâr Vilayeti'nin idâdiye ciddi sayıda öğrenci gönderdiği görülmektedir.⁵⁴ Buna göre defterdeki öğrencilerin %23'üne karşılık gelen 58 öğrenci Hüdâvendigâr Vilayeti'nin muhtelif bölgelerinden gelmektedir. Fakat öğrencilerin vilayet içerisindeki dağılımı da oldukça dengeli bir şekilde seyretmektedir. Bursa şehrinden 15 öğrenci mektepte eğitim görmektedir. Vilâyet merkezine oldukça yakın yerleşim merkezlerinden olan Kırmasti (Mustafakemalpaşa) ve Mudanya'dan

şekilde Bursa Askerî Rüşdiyesi başlığı altında verilmesine rağmen defterin son sayfasında öğrencilerin mevcudu hesaplanırken, bu öğrencilerin sayısı idâdi öğrencileri olarak toplanmıştır. İlâveten, 1897 yılındaki silâ defteri de kontrol edilmiş ve aynı öğrencilerin bu defa idâdi başlığı altında doğru bir şekilde verildiği anlaşılmıştır. Ayrıca bu mesele salnâme üzerinden de teyit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, Bursa 1314, s. 413.*

53 Michael Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 10-12, 27.

54 1907 yılı Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesine göre 1.430.198 Müslüman ve 260.629 Gayrimüslim olmak üzere toplam 1.690.827 nüfusa sahiptir. Bk. *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1325, s. 252.*

dörder öğrenci, Ertuğrul ve İnegöl'den üçer öğrenci ve Yenişehir'den iki öğrenci mektebe kayıtlı gözükmektedir. Diğer dağılım ise Karahisar (Afyon), Kütahya ve Balıkesir'in her birinden sekizer öğrenci olmak üzere toplam 24 öğrenci ve üç öğrenci de Bandırma'dan olmak üzere şekillenmiştir. Herhangi bir bilgiye vâkıf olmadan, ilk bakışta Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin ismi üzerinden fikir yürütüldüğü takdirde yerel bir eğitim kurumu olduğunun düşünülmesi pek muhtemeldir. Fakat açıkça görülmektedir ki mektepteki Bursalıların sayısı, bugünkü Bursa ilinin sınırları dikkate alındığında bile genel mevcudun %12'sine (31 öğrenci) karşılık gelmektedir. Bu netice, o dönemki Bursa bölgesinin nüfus yoğunluğu da göz önünde bulundurulduğunda oldukça doğaldır.

Devamındaki veriler ise ilk bakışta yerel bir eğitim kurumu gibi gözüken idâdînin, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmına hitap eden bir İmparatorluk mektebi olarak değerlendirilmesini kolaylaştıracaktır.⁵⁵ Karadeniz sahilleri boyunca uzanan, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru genişleyen Kastamonu ve Trabzon Vilayetlerinden mektebe gönderilen öğrencilerin, bir önceki örneğe benzer şekilde yine dengeli bir biçimde dağıldığı görülmektedir. Genel mevcudun %12'sine karşılık gelen bu kesimdeki katılım çoktan aza doğru sıralandığında; Trabzon'dan 11, Samsun'dan yedi, Taşköprü'den dört, Bolu'dan üç, Kastamonu'dan iki, Sinop, Gümüşhane ve Bayburt'tan birer öğrenci olmak üzere toplamda 30 öğrencinin idâdîde eğitim hayatını sürdürdüğü görülmektedir. Dahası 93 Harbi itibarıyla Rus idaresine bırakılan Batum ve Kafkasya'dan toplam üç öğrencinin de mektepte kayıtlı olduğu anlaşılmıştır. Bu istisna, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin, İmparatorluğun hudutlarını aşan bir misyon üstlendiğinin ilk işaretlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Ege kıyılarından İç Batı Anadolu'ya doğru genişleyen Aydın Vilâyeti bölgesinden İzmir şehri ağırlıklı olmak üzere 13 öğrencinin ve Eskişehir'den Diyarbakır'a uzanacak şekilde Orta ve Doğu Anadolu coğrafyasından toplam 22 öğrencinin mektebe geldiği görülmüştür.⁵⁶ Anlaşıyor ki İstanbul, İzmir ve Bursa gibi dönemin büyük şehirlerinin dışında irili ufaklı Anadolu şehirlerinden de idâdîye öğrenci gönderilmiştir. Bu dağılımın sağlanması önemlidir; zira ücra yerleşim birimlerinden gelip uzun vadede bu gibi mekteplerin bünyesinden mezun olarak belirli bir mevkiye ulaşan kişiler, baba ocaklarına geri döndüklerinde kendi memleketlerinde bir etki alanına sahip olabileceklerdir. Bu bakımdan devletin, taşradaki eşraf sınıfıyla bir bağ kurabilmesi ve bu irtibat üzerinden yerel düzeyde otorite tesis edebilmesi de askerî ve sivil eğitim kurumlarında yetişen elit kesim aracılığıyla mümkün olacaktı.⁵⁷

1896 yılına ait sıla defteri incelenmeye devam edildiğinde, Osmanlı Arap vilâyetlerinden ve Rumeli'den gelen çocukların da idâdîye katıldıkları görülmektedir. Şam şehrinde beş, Gazze

55 İmparatorluk mektebi tabiriyle, Batılı mânâda bir sömürgeci anlayışı ifade eden bir anlam yüklenmemiştir. Onun yerine idâdînin, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyasına hitap eden bir İmparatorluk mektebi olduğu fikri ileri sürülmüştür.

56 Çoktan aza doğru sıralandığında: Ankara'dan altı, Sivas'tan dört, Kayseri'den üç, Malatya ve Tokat'tan ikişer, Konya, Isparta, Eskişehir, Antalya ve Diyarbakır'dan birer öğrenci olmak üzere toplam 22 öğrenci idâdîye gönderilmiştir.

57 Bu anlayış dâhilinde II. Abdülhamid devrinde bazı politikalar geliştirildi. 1892 yılında Osmanlı Arap vilâyetlerindeki aşiret liderlerinin çocuklarının, taşrada idareci olarak yetiştirilmeleri için Aşiret Mektebi kurulmuştu. Bk. Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, XXVIII, (1996), s. 83-107.

ve Trablusgarp'tan birer öğrenci Bursa Askerî İdâdîsi'ne gönderilmiştir. Arap milliyetçiliğinin giderek filizlendiği bu coğrafyalardan mektebe katılımın sağlanması önemlidir. Öte yandan milliyetçiliğin Arap vilâyetlerinden çok daha erken alevlendiği ve milliyetçi grupların komitacılık faaliyetleriyle nam saldıği Rumeli'de, Trakya'dan Makedonya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılan şehirlerden de öğrenci gönderilmiştir.⁵⁸ Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin 1896 yılı itibariyle hudutları göz önüne alındığında, büyük nüfusa sahip şehirlerden çok sayıda; devletin merkezinden uzak ve nüfusunun nispeten daha dağınık olduğu bölgelerden de az sayıda öğrenci olmasına rağmen Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'ne her coğrafyadan katılım sağlanmıştır.

Dönemin arşiv yazışmaları derinlemesine incelendiğinde Bâbıâli'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut sınırlarından insan kaynağı temin etmenin dışında kaybettiği topraklarda hayatını idame ettiren Müslüman-Türk ahalden de insan kaynağı temin ettiği görülmektedir. Sözü edilen tüm bu veriler ise sadece hudutları dâhilinde hareket eden değil, sınırları dışındaki eski bakiyeleri üzerinde de faaliyet gösteren bir İmparatorluk anlayışını karşımıza çıkarmaktadır.

Sıla defterine bakıldığında 93 Harbi sonucunda kurulan Bulgaristan Prenslığı topraklarından 11 öğrencinin ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılan Bosna Vilâyeti'nden altı öğrencinin Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Her ne kadar Bosna'daki öğrencilerin yaşadıkları şehir veya kasaba belirtilmese de idâdîde eğitim görüp de Bulgaristan Prenslığına bağlı topraklarda yaşayan öğrencilerin künyeleri geldikleri şehirlere göre yazılmıştır. Buna göre Sofya, Vidin ve İslimiye'den ikişer, Pazarcık, Zağra, Tırnova, Lofça ve Şumnu'dan birer öğrenci olmak üzere toplam 11 öğrenci idâdîye kayıtlıdır.⁵⁹ İlk bakışta bu çocukların, 93 Harbi sonrasında kaybedilen topraklardan göç eden muhacir ailelerin çocukları olduğu düşünülebilir; ancak dönemin yazışmalarına göz atıldığında karşımıza farklı bir manzara çıkmaktadır. 93 Harbi sonucunda kurulan Bulgaristan Prenslığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler farklı bir statüde yürütülmekteydi. Bu statü gereğince kurulan ikili ilişkiler çerçevesinde Osmanlı Devleti Bulgaristan'a bir elçi veya konsolos tayin etmemişti. Onun yerine Sofya'ya eğitim, vakıf ve dinî işlerin düzenlenmesi için bir komiser tayin etmiş ve bazı şehirlerine de Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukukunu korumak için Tüccar Vekilliği adı altında kurumlar oluşturmuştu.⁶⁰ Bu kurumlar aracılığıyla yapılan yazışmalar, Bulgaristan Prenslığı'nın topraklarında yaşayan Müslüman-Türk ailelerin çocuklarının belirli bir plan dâhilinde Osmanlı topraklarındaki mekteplere yerleştirildiklerini ortaya çıkarmaktadır.

1902 yılında Osmanlı'nın Bulgaristan Komiseri olarak görev yapan Ali Ferruh Bey ile Sadrazam Said Paşa arasında yapılan yazışmalar, yukarıda sözü edilen duruma örnek teşkil etmektedir. Komiserlik tarafından İstanbul'a gönderilen bir cetvel içerisinde, Tatarpazarcığı, Rusçuk, Filibe, İslimiye, Eski Zağra, Sofya ve Karlıova gibi Bulgaristan Prenslığı'ne bağlı muhtelif bölgelerinden

58 Edirne'den dört, Kale-i Sultaniye'den üç, Selanik'ten iki, Çorlu, Gelibolu, Debre, Üsküp ve Köprülü'den birer öğrenci olmak üzere toplam 14 öğrenci ismi geçen şehirlerden idâdîye gönderilmiştir.

59 BOA, Y.MTV, 134/73, Lef. 29-35

60 Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği (1878-1908)", *Belgeler*, XVII/21 (1997), s. 71-73.

seçilen 22 çocuğun isim listesi, adı geçen çocukların İstanbul'daki Mekteb-i Sultânî'ye veya Selanik, Bursa, Edirne İdâdîlerine kaydedilmeleri için gönderilmiştir. Neticede 22 çocuktan 13'ü bu mekteplere yerleştirilmiş, diğer dokuz çocuk ise Darüşşafaka ve Sanayi Mektebi'ne kaydedilmiştir.⁶¹ Hatta Sadrazam Said Paşa, komiserliğe yazdığı bir telgrafında 1902 yılı içerisinde mekteplerde daha fazla yer olmadığı için yeni öğrencilerin gönderilmemesine dair bir talimat vermiştir. Bu gibi yazışmaların içeriğinden ve devamlılığından daha net anlaşılıyor ki bu durum, öteden beri ahalinin talebi doğrultusunda gerçekleşen ve devlet eliyle organize edilen bir faaliyetti.⁶² Elbette bu gibi toplu kayıt faaliyetlerinin dışında Bulgaristan topraklarının taşrasında aktif olarak faaliyet gösteren Tüccar Vekâleti de Osmanlı topraklarındaki eğitim kurumlarına öğrenci tedarik edilmesi için aracı olabilmekteydi. Örneğin Vidinli Ahmed Beyzade Ömer Efendi'nin Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'ne kabulü, Vidin Tüccar Vekaleti'nin teşebbüsü neticesinde gerçekleşmişti.⁶³ Doğal olarak bu gibi uygulamalar, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında çeşitli sorunlara da sebep olabiliyordu. 1895 yılında yaşanan bir hadiseye göre Harbiye Mektebi öğrencisi Eski Zağralı Ömer Efendi, memleketine sıla iznine gittiği sırada Bulgaristan tarafından askere alınmış ve bu durumun önüne geçilmesi için birtakım yazışmalar yapılmıştı.⁶⁴ Yaşanan bu sorun dönem yazışmalarında rastlanılan tek örnek olmamakla birlikte, benzer bir olaya dönemin Seraskeri Rıza Paşa bizzat müdahil olmuştu. Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin öğrencisi Şumnulu Ahmed Efendi, memleketine geri döndüğünde Bulgaristan yetkilileri tarafından askere alınmış ve bu hadisenin önlenmesi için o dönemde Seraskerlik düzeyinde yazışmalar gerçekleşmişti. Anlaşılıyor ki Osmanlı bürokrasisi, kaybettiği topraklarında kalan Müslüman-Türk bakiyelerini, mümkün olduğunca Osmanlı sistemi içerisinde tutmak ve o coğrafyalardaki bağlantılarını koparmamak adına gayret sarf ediyordu. Bu bakımdan, özellikle Doğu Rumeli bölgesinde yoğun bir Türk nüfusun bulunması, Bâbîâlî'nin bu yöndeki motivasyonunun artmasına neden oluyordu. Üstelik Müslüman ve Türk ahalinin de mevcut bağlantının kopmaması için bir çaba gösterdiği de açıktı. Bu gerçeklik karşısında ise Bulgaristan Prenslığı'nin mevcut durumdan rahatsız olduğu aşikârdı. Prenslık bu gibi gelişmelere tam olarak engel olamasa da çeşitli vesilelerle, Osmanlı eğitim kurumlarında okuyan öğrencileri memleketlerine geri döndüklerinde askere almaya çalışarak, Müslüman-Türk ahaliye karşı çocuklarını Osmanlı mekteplerine göndermemeleri yönünde bir bezdirme politikası uyguluyordu.

Diğer taraftan benzer bir uygulamanın 1878 yılı itibariyle Avusturya-Macaristan idaresine bırakılan Bosna'daki Müslüman ahalinin çocuklarına da tatbik edildiği görülüyordu. Bosna'dan gönderilen öğrenciler, tıpkı Bulgaristan örneğinde olduğu gibi Selanik ve Bursa'daki idâdîlere kaydediliyordu. Üstelik buradan gönderilen çocukların bütün eğitim masrafları da devlet tarafından karşılanıyordu.⁶⁵ Görüldüğü üzere her sene düzenli olarak gerçekleştirilen bu uygulama, öğrencilerin belirli kontenjan dâhilinde kalması şartıyla devam ediyordu.⁶⁶ Öte yandan,

61 BOA, MF.MKT, 648/21, Lef.3, 24 Rebiyülahir 1320 / 31 Temmuz 1902.

62 BOA, MF.MKT, 674/71, 5 Teşrinisani 1318 / 18 Kasım 1902.

63 BOA, Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.04), 606/135, 12 Şubat 1323 / 26 Şubat 1908.

64 BOA, HR.SFR.04, 505/34, 23 Nisan 1895.

65 BOA, MF.MKT, 888/58, Lef.2, 27 Ağustos 1321 / 9 Eylül 1905.

66 BOA, MF.MKT, 957/19, 18 Eylül 1322 / 1 Ekim 1906.

daha evvel değinildiği üzere Batum muhacirlerinden de mekteplere alımlar yapılması hususunda özellikle sadrazamlık düzeyinde yazışmaların yapıldığı da ortadaydı.⁶⁷ Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki Osmanlı İmparatorluğu sistematik bir program dâhilinde Rumeli’de kaybettiği topraklardaki Müslüman-Türk ahaliyle olan irtibatını koparmadan, o topraklarda İmparatorluk bakiyesi olarak gördüğü Müslüman-Türk ailelerinin çocuklarını kendi sınırları içerisinde kalan mekteplere yerleştiriyordu. İzlenen bu politika dâhilinde Bursa şehrindeki sivil ve askerî idâdiler birer pilot mektep vazifesi görüyordu. Ortaya koyulduğu kadarıyla geniş bir kültürel çeşitliğe sahip olan ve dönemine göre bünyesindeki muallim kadrosuyla kalburüstü bir eğitim veren Bursa Işıklar Askerî İdâdisi’nin son derece renkli ve kabiliyetli isimleri yetiştirmesi, sözü edilen faktörlerin bütünleşmesinin bir neticesiydi.

Son olarak ayrı bir parantez açılması gereken husus ise Bursa Işıklar Askerî İdâdisi’nden mezun olan ve ilerleyen yıllarda gerek ilmî faaliyetleriyle ön plana çıkan gerekse subaylık kariyerinde başarılar kazanarak nam salan kişilerdir. Bu isimlerden en bilineni ise 1871 yılında Yemen topraklarında yeniden Osmanlı idaresinin kurulmasını sağlayan, askerî harekâtı başarıyla icra ederek 33 yaşında Müşir (Mareşal) rütbesine yükseltilen ve ardından 93 Harbi’nde Rus Ordularına karşı Kafkas Cephesini müdafaa eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa’dır. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Bursa Askerî İdâdisi’nden yetişerek en parlak askerî kariyere ulaşan isimlerin başında gelmektedir.⁶⁸ Bursa Askerî İdâdisi’nde yetişerek subay olan ama askerî kariyerini ikinci plana atarak akademik çalışmalara kendisini adayan Bursalı Mehmed Tahir Bey ise 1880 yılında Bursa Askerî İdâdisi’nden mezun olarak Manastır, Üsküp ve Selanik’teki askerî rüşdiye ve idâdilerde muallimlik yapmış ve bu yıllarda bizzat hazırladığı eserlerle erken dönemde Türkçülüğün en önemli temsilcilerinden biri hâline gelmiştir. 1897 yılında yayımladığı *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* isimli çalışmasında ortaya attığı tez çerçevesinde, İslam medeniyetindeki birçok önemli ilim adamının Türk kökenli olduğunu savunmuş ve bu medeniyetin inşasında Türk ilim adamlarının önemli bir rol oynadığına dikkatleri çekmiştir. Ayrıca 1861 doğumlu olan Bursalı Mehmed Tahir Bey’in, Makedonya’da Sultan Abdülhamid’e karşı kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nde yer aldığı ve cemiyetin en yaşlı üyesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kendi jenerasyonuna mensup kişilerden ne kadar farklı bir profile sahip olduğu anlaşılacaktır. Kendisinin, o zaman genç bir subay olan Mustafa Kemal ile tanışıklığı, Tahir Bey’in muallimlik yılları ve cemiyet faaliyetleri dönemine tekabül etmiştir. Akabinde Millî Mücadele’ye destek veren Tahir Bey, savaş yıllarında bile ilmî araştırmalarını aksatmayarak 1691 Türk müellifini ve onların kaleme aldığı 9 binden fazla eseri derleyerek üç cilt hâlinde hazırladığı *Osmanlı Müellifleri* adlı çalışmayı ortaya koymuştur.⁶⁹ Yukarıda yer verilen iki meşhur örneğin dışında, Büyük Taarruz esnasında Yunan Orduları Başkomutanı General Trikupis’in teslim alınmasında rol oynayan 5.Tümen Kumandanı Dadaylı Halid Bey⁷⁰

67 BOA, Dahiliye Nezareti, Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 1064/48, Lef.2, 6 Rebiülevvel 1324 / 30 Nisan 1906.

68 Detaylı bilgi için bk. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Evveli*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

69 Ömer Faruk Akün, “Bursalı Mehmed Tahir”, *TDVİA*, C VI, 1992, s. 452-461.

70 Hüseyin Hilmi Kurtulmuş, “Dadaylı Halid Bey”, *TDVİA*, C VII, 1993, s. 398-399.

ve Mustafa Kemal Paşa'nın gençlik yıllarında yakın arkadaşı olan Ömer Naci Bey gibi isimler de Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin tedrisatından geçmiş yetenekli subaylara birer örneklerdir.

Sonuç

Bursa Askerî İdâdîsi'nin Işıklar'da inşa edilen binası birçok amaca hizmet ederek, tarihsel süreçteki yerini almıştır. Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi devletin kamusal alanda görünür hâle gelerek devlet ile halk arasında bir bağ tesis edilmesinde ve bu vesileyle ordu-millet bütünleşmesinin sağlanmasında bir vasıta olmuştur. Bunun haricinde mektepli subay sayısının tedricen artırılmasıyla birlikte muasır askerî nizama uygun modern bir Osmanlı subayı yetiştirilmesi rolünü de üstlenmiştir. Üstelik idâdî bu rolü yalnızca Bursa şehri ve çevresinde ifa etmemiştir. Bâbîâli ve Seraskerliğin bilinçli bir tercihi neticesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden dengeli bir dağılım göstererek gelen öğrencilerle mektebin kapsayıcılığı artırılmıştır. Aynı zamanda idâdî, İmparatorluğun elinden çıkmış topraklarda Osmanlı bakiyesi olarak görülen Müslüman-Türk ailelerden gelen öğrencilerin de burada eğitim almasıyla farklı bir vasıf kazanmıştır. Bu vasıf, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin sadece bölgesel düzeyde bir askerî mektep olmadığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün coğrafyalarını ihtiva eden ve hatta yakın tarihte kaybedilen bölgelerini de kapsayan bir İmparatorluk mektebi olmasıdır. Tanzimat reformlarıyla birlikte ivme kazanan, Sultan II. Abdülhamid devrinde devam eden askerî modernleşmenin bir parçası olarak faaliyetlerini sürdüren Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi, Osmanlı modernleşme serüveninin nadide bir parçası olmuştur. Son kertede Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi, Müslüman-Türk çocuklarının, kaliteli bir tedrisattan geçerek Osmanlı subayı olmalarında tarihsel süreç içerisinde kritik bir rol üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet, Maarif (C.MF), 103/5146,

Dahiliye Nezareti, Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 1064/48

Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.4), 606/135, 505/34,

Mabeyn-i Hümayûn Evrakı (MB), 2/83,

Maarif Nezâreti, Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 101/7, 648,21, 674/71, 888/58, 957/19,

İrâde, Mesail-i Mühimme (İ.MSM.), 13/267,

İrâde, Dahiliye (İ.DH), 602/41997, 1101/79831,

İrâde, Taltîfat (İ.TAL), 47/41,

Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A.} MKT.NZD), 155/5,

Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı (TS.MA.e), 3084/2,

Yıldız, Askerî Marûzat (Y.PRK.ASK), 27/6,

Yıldız, Mütenevvi Marûzat (Y.MTV), 134/77, 170/133,

Yıldız, Perakende Umumî (Y.PRK.UM), 14/59,

Salt Araştırma, İstanbul.

Mühendishane-i Hümayûn, Bursa şehri harita mufassalası 1862.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akmeşe, Handan Nezir, *The Birth of Modern Turkey The Ottoman Military and the March to World War I*, I.B. Tauris, London 2015.

Akün, Ömer Faruk , “Bursalı Mehmed Tahir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C VI, (1992), s. 452-461.

Albayrak, Nurettin, “Feraizcizade Mehmed Şakir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C XII, (1995), s. 363-365.

Asan, Hakan, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Mahallî Fuarcılığı Bağlamında 1906 Bursa Sergisi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, VIII/2 (2021), s. 174-197.

Aydın, Mahir, “Bulgaristan Komiserliği (1878-1908)”, *Belgeler*, XVII/21 (1997), s. 71-125.

Colmar Freiherr von der Goltz, *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahvali Askeriyyesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1305.

Çelik, Yüksel, *Râmi Kışlası II. Mahmud Devrinde Aydın-Despotik Modernleşmenin Karargâhı*, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

_____, “Asâkir-i Mansûre Ordusu’nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 19, (2008), s. 87-118.

Dara, Ramiz, *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 2002.

Düstûr I.Tertib, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II.Cild*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Georgon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

- Gökmen-zâde Seyyid el-Hâcî Hüseyin Rıfat Efendî Bursavî, *İşaret-nümâ*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 584728. Milli Kütüphane.
- Hamlin, Cyrus, *Among The Turks*, Gorgias Press, New York 2010.
- Hacı Zahid, *Coğrafya*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1307.
- Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty; Showing the various political and territorial changes which have taken place since the general peace of 1814, Volume IV 1875 to 1890*, Stationary Office, London 1891.
- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1307*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1307.
- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1314.
- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1325*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1325.
- Kara, Mustafa, "Bir Bektaşî Tekkesi ve Vakfîyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/IV (1992), s. 9-15.
- Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü Cilt 1*, Bursa Kültür A.Ş., Bursa 2010.
- Kolağası Mehmed Esad, *Mirât-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1315.
- Kolağası Mehmed Münşi, *Arsa Taksimi*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1305.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Kurtulmuş, Hüseyin Hilmi, "Dadaylı Halid Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C VII, (1993), s. 398-399.
- Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1327.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderiler (XIV-XVII.Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Öztürk, Cemil, "İdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C XXI, (2020), s. 464-466.
- Provence, Michael, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Rogan, Eugene L., "Aşiret Mektebi: Abdülhamid's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, XXVIII, (1996), s. 83-107.
- Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, New York 2005.
- Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Tugay, Asaf, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1962.

Ek.2. Bursa Askerî İdâdîsi'nin Işıklarda inşa edilen yeni binasının 10 Haziran 1892 tarihinde yapılan resmî açılış töreninden bir fotoğraf.

Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90852—0041.jpg> [Erişim Tarihi: 4.11.2023]

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF BURSA IŞIKLAR MILITARY PREPARATORY SCHOOL AND ITS ROLE IN THE TRAINING OF OTTOMAN OFFICERS (1892-1908)

Sinan ÇAKAR*
Ülya DÖNMEZ**

The 19th century was marked by the Tanzimat reforms, which aimed to restructure the Ottoman Empire in every field and to transform it into a modern state. One aspect of these reforms included innovations in the military field. In the first half of the 19th century, the Ottoman army had suffered great failures, first against the Russian army and then against the Egyptian army. All these defeats led to a radical change in the army and the officer training system. Both Ottoman state officials and foreign advisors working in the Ottoman army pointed out that the Ottoman army lacked officers trained in accordance with the modern order of warfare. This deficiency was tried to be overcome with the establishment of Harbiye Academy (Mekteb-i Harbiyye). Moreover, it was decided that the students sent to this military academy should also receive military education in a preparatory level institution. This idea resulted in the establishment of military preparatory schools (Askerî İdâdî) in various cities of the Ottoman Empire. One of these schools was Bursa Military Preparatory School (Bursa Askerî İdâdîsi), which was established in the former capital of the empire. The school was moved to a new building in 1892 in the Işıklar district of Bursa and from then on was known as Bursa Işıklar Military Preparatory School (Bura Işıklar Askerî İdâdîsi). In this article we study the institutional history of this school during the reign of Sultan Abdülhamid II. Firstly, we revised the existing literature regarding the establishment of the school in line with archival sources. Again, in the light of archival sources, the curriculum of the school and the teachers working in the school are discussed in order to comment on the quality of the education provided. Accordingly, the courses in the curriculum were quite diverse. From language lessons to history and geography to gymnastics, the courses were designed to develop both the body and the mind. According to the findings obtained at this point, it was observed that teachers from both civilian and military origin were employed at the institution. Apart from this, it was also observed that teachers sometimes translated books from foreign languages and sometimes wrote textbooks themselves. It is noteworthy that the administrators of the school

* Dr., İstanbul/Türkiye, cakarsinann@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1854-7229

** Prefector, Gendarmerie and Coast Guard Academy, Işıklar Gendarmerie NCO Vocational School, Bursa/Türkiye, ulya.donmez@jsga.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-8823-8405

were former combat officers who took part in the 1897 Ottoman-Greek War and were later awarded medals. At this point, it is clear that the Ottoman Empire chose to employ experienced officers in these institutions in order to provide a qualified and disciplined education. The conclusion reached at this point was that the military preparatory school was able to provide a good education compared to the Ottoman standards of the period. In the next section, in the light of archival sources, sociological observations are made by discussing the provenance of the students of Bursa Işıklar Military Preparatory School, which constitutes the main focus of the article. In the light of these data, it was discussed whether the military preparatory school was an imperial school addressing mostly local students or an imperial school addressing the whole population of the empire. According to a document from the year 1896, approximately 77 percent of the students came from outside of the Hüdâvendigâr Vilâyet (administrative center Bursa), where the school was located. The largest number of students came from the capital of the Empire, where the upper class and civil servant families were clustered. According to the data, 31% of the school's enrollment was from Istanbul. The most striking result was that the children of Turkish-Muslim families living in Bosnia-Herzegovina and Bulgaria, which were no longer under the administrative control of the Ottoman Empire, were also educated at the school. According to this document, 17 of the 244 students at the school hailed from Bosnia and Bulgaria. Although this number was considerable, it corresponded to 7 percent of the total enrollment. Accordingly, it was seen that the Bursa Işıklar Military Preparatory School addressed all the geographies of the empire and even went beyond the existing borders at some points. In terms of social background, the military preparatory school was able to appeal to a broad spectrum of the empire's population, as both the children of immigrant families and the children of civil servant families were studying together at the school. Finally, a brief summary of the profile of the officers trained in this school is provided by mentioning some of the names who became high-ranking officers after graduating Bursa Işıklar Military School.